

מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם

מרדכי עקיבא פרידמן

לזכרו הברוך של מו"ר
פרופ' ש"ד גויטיין נ"ג

מבוא

בין תחומי המחקר הרבים במדעי היהדות שזכו להארה מיוחדת מכתבי גניזת קהיר, לא נפקד מקומן של תולדות התקופה הצלבנית. חשיבותן של תעודות הגניזה לחקר תקופה זו נודעה בזכות מחקריו השיטתיים והמעמיקים של ש"ד גויטיין ז"ל, אשר גילו שפע של מקורות חדשים לתקופת הצלבנים. מחקריו הכלליים בתעודות הגניזה מציגים בפנינו את החברות היהודית והמוסלמית, אשר לתחומן פלשו הצלבנים; ואילו שורה ארוכה של מאמרים הוא הקדיש לתולדות ארץ-ישראל בתקופה הצלבנית, ולפני שנים אחדות סיכם את ממצאיו בסקירה כללית, שהיא אחד ממחקריו האחרונים בחקר הגניזה.¹

לאחר מחקריו של גויטיין אין לצפות לתגליות חשובות מן הגניזה בתחום זה. אולם ייתכן, שעוד יזוהו תעודות מעניינות אחדות ונתונים מסוימים, וכן אפשר להציע פירושים חדשים פה ושם, ואלה עשויים להשלים את הידיעות אשר בידינו. השאלה החדשה לרבנו אברהם בן הרמב"ם, המתפרסמת להלן, הינה דוגמה למה שעשויים ללמדנו הממצאים החדשים הללו. ההערות והמקורות החדשים, הנידונים כאן, ניתנים כתרומה צנועה בכיוון זה.

את רוב המקורות הללו על תקופת הצלבנים ליקטתי מתוך רשימותיי ממחקרים שעשיתי בעניינים שונים שבחקר הגניזה. אין לי כל ספק שחוקרים מצאו או ימצאו קטעים רלוונטיים נוספים. ברם, רוב החומר החשוב שבתעודות הגניזה, הקשור לצלבנים, פורסם ונחקר על-ידי גויטיין. המסגרת, הכלים וההנחיות לפירוש מקורות חדשים שיימצאו הובהרו באר היטב במחקריו המצוינים.

1 מחקרו הראשון של גויטיין על-סמך כתבייד הגניזה שבאוסף טיילור-שכטר, שמצא בביקורו הראשון בקיימברידג', היה 'מקורות חדשים על גורל היהודים בזמן כיבוש ירושלים ע"י הצלבנים', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 129-147. (לפנייכן פרסם גויטיין מחקר אחד — 'תעודה מן הנמל האפריקני עידאב', תרביץ, כא [תשי"ז], עמ' 185-191 — המתבסס על מהדורת כתבייד מאותו אוסף, שאת תצלומו הוא מצא במכון בן-צבי).
ראה את המחקרים האחרים המצוינים בביבליוגרפיה של כתי פרופ' שלמה דב גויטיין, בעריכת א' הטל, ירושלים תשל"ה, עמ' XXIX (ערך 'Crusaders'; הערך במפתח העברי לוקה בחסר). מחקרים נוספים, שיצאו לאור לאחר פרסום הביבליוגרפיה: 'Tyre-Tripoli-Aqra: Geniza Documents from the Beginning of the Crusader Period', *JQR*, LXVI (1975), pp. 69-88; סקירתו הכללית הנזכרת היא: היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה (בעריכת י' הקר), ירושלים תש"ם, עמ' 229-343 [להלן: גויטיין, היישוב] (נדפסו בה מחקרים שצוינו כבר בביבליוגרפיה, בעיבוד חדש עם תוספת חומר נוסף ועם מחקרים חדשים); 'Geniza Sources for the Crusader Period: A Survey', *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982, pp. 306-322. [להלן: גויטיין, סקירה]. מודה אני לספרנים של בית-המדרש לרבנים בני-יורק, ספריית אוניברסיטת קיימברידג' והספרייה הבודליאנית באוקספורד על עזרתם האדיבה.

פיוט על חורבן קהילות ישראל

הפיוט הנדון הוא בעל עניין היסטורי. אמנם אין הוא עוסק בתקופת הצלבנים, אבל עובדה זו עצמה ראויה לכירור. בגניזה נמצאים תיאורים רבים של מלחמות וצרות שונות, שפקדו את תושבי ארץ-ישראל, ולא תמיד נהיר לאיזו תקופה הם מכוונים. פיוט זה פירסם ש' אסף בשנת ת"ש.² יש בו קינה על מאורעות-דמים נוראים בכפר חברונה, אונו, יפו, לוד, חוסיפה וחיפה. הראיתי כבר, שהפייטן מתאר את ההרס שבמקומות הללו במונחים הרומזים על בית-המקדש, והצעתי, שכוונתו לחורבן בית-הכנסת, היינו מקדש-מעט, של כל מקום ומקום.³ הפיוט הוא מסמך היסטורי מובהק, ומסתבר, שהפייטן מתאר מעשים, שהיה עד-ראייה להם. אלא שהפיוט לא נוצל כראוי למחקר היסטורי, וזאת בגלל אי הוודאות באשר לזמנו. האויב תואר 'אימתני ותקיפה', תארי החיה הרביעית בנבואת דניאל, ז'ז, ו'זו אדום' לפי חז"ל. אין ספק אם כן, שהפיוט מתאר רדיפות מידי אדום לפני הכיבוש הערבי (634) או אחריו (1099), דהיינו תקופת הצלבנים. מ' זולאי וש' קליין ייחסוהו לתקופה הביזאנטית.⁴ אסף ייחס, לעומת זאת, את הפיוט לתקופה הצלבנית, אם כי עשה זאת בהסתייגות מסוימת.⁵ התאריך-הצלבני צוין לאחרונה בספרות האנציקלופדית ללא פקפוק.⁶ מתוך עיון חדש בפיוט הגעתי למסקנה, שהתאריך הצלבני אינו בא בחשבון כלל, וקביעה זו אושרה הן על-ידי פרופ' גויטיין ז"ל והן על-ידי פרופ' עזרא פליישר יבלח"א. ייתכן, שהפיוט מתייחס לנקמה, שהראקליוס הקיסר עשה ביהודים לאחר שכבש את הארץ מידי הפרסים, בשנת 629. הידיעות הכלולות בפיוט (לפי הסברה) על חורבן בתי-כנסת וקביעתן לשנים שלפני הכיבוש הערבי ראויות להבלטה בגלל עניינם ההיסטורי הכללי.⁷

- 2 ש' אסף, 'קינה קדומה על חורבן קהילות בארץ ישראל', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ז' (ת"ש), עמ' 60-67 (=ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 9-16).
 - 3 מ"ע איש אונו (פרידמן), 'אונו — ידיעות חדשות מכתבי הגניזה הקהילית', ד' גרוסמן (עורך), בין ירקון ואילון, רמת-גן 1982, עמ' 73-85.
 - 4 הערתו של זולאי הובאה על-ידי אסף (לעיל, הערה 2), עמ' 63. הוא מציין, שצורת הקינה דומה לקינה של ר' אליעזר בירבי קליר, וכי 'אין מצד המבנה והסגנון של הקינה שלפנינו שום דבר שיתנגד לקביעת זמנה בימי הפייטנים הראשונים, וכן הוא העיר על קטע גניזה של 'סליחה עתיקת יומין', שיש בה 'ציטטה שלמה מן הקינה שלפנינו, ואשר יש לה דמיון רב לקינה הקלירית 'או בהלוך ירמיהו על קברי אבות'. ראה להלן, הערה 7; ש' קליין, 'הערות לקינה קדומה על חורבן קהילות בארץ ישראל', ידיעות, ז' (ת"ש), עמ' 107-109, אף הוא ציין את דמיון הקינה ליצירה הקלירית.
 - 5 אסף (לעיל, הערה 2), עמ' 63, ובספר הישוב, ב' (תש"ד), עמ' 4, הערה 5, קבע את זמן הקינה בתקופת הצלבנים, אלא שהוסיף: 'צריך הכרע'.
 - 6 ראה: ז' וילנאי, אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, א, עמ' 79: 'בקינה המתארת את חורבן קהילות ישראל בימי מסעי הצלב' וכו'.
 - 7 לפי השערתו של מ' גיל (ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה [634-1099], א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 133 [להלן: גיל, ארץ-ישראל]), 'מסתבר שבעת הכיבוש עצמו הרסו השבטים הפולשים כנסיות ובתי-כנסת לרוב; נראה שמרבית בתי-הכנסת והכנסיות הביזנטיות ששרידיהם התגלו במקומות שונים בארץ זמן חורבנם היה בעת הכיבוש המוסלמי או סמוך אחריו'. על-פי הדיון בקינה הזאת אפשר לשער, שחורבן בתי-הכנסת היה סמוך לפני הכיבוש המוסלמי.
- ע' פליישר 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ, נד' (תשמ"ה), עמ' 383-427) פירסם פיוט חדש של ר' אלעזר בירבי קליר, העוסק באותה תקופה ממש, והמתאר, בין השאר, את כיבושה מחדש של ארץ-ישראל בידי הראקליוס ואת הוועות שליוו את המאורע. הוא כותב (עמ' 405): 'צריך לומר שבכל מה שהגיע לידנו עד כה מיצירתם של פייטנים קדומים אין עוד תיאור מפורט ומדויק כזה של מאורעות היסטוריים. לאור הדברים הללו, יש לחזור ולבדוק את הקינה הנ"ל (Cambridge University Library, Taylor-Schechter Collection [=TS] Misc. 35.51), שיש בה, ככל הנראה, תיאור מפורט ומדויק למדי של

UNIV.
LIB.
CAMB.

חברה ומי עיני
 אחד פתאום באתה
 מי הדרכתך ונאמרת
 דגהויכי עליה ויהי
 תרפואתך גבה לב
 ציון מצנה גבול ארמיז באש
 יקרינתה גשה להכחוד מימנה
 זומה נפשי שכנה גדלי יודה על י
 עתה הועדה לבפר חביונה חב
 פלו גבורים קלית כיצבאים על ההרים
 סופרים בתורה ובתורת כהנים
 עתה שובב נמהרים וסופים וינקו
 מתיר אסורים דללו כל בחורמי
 לשמע דבק ער חרב על נירי
 שיהם דקרו עליה ושיתנו דאבי
 מילפית עינו דוהרי חרב רחמים לא חיקנו
 וטבח חטרת אמו או הוכה והעננה בסכ
 תורה ינמה ויללה הוגה אימתנו בזה לך ולי
 וישח לבין בדאגה דלפה נפשו מיתוגה
 ער ער ושוב ללבו הפוגה הינף ער כפו הא

קינה מן התקופה הביזאנטית על חורבן קהילות ישראל

ניתוק שלשלת הקבלה בארץ-ישראל

המלחמות הבלתי-פוסקות, אשר פקדו את ארץ-ישראל, הרמוזות לעיל, במיוחד במשך המאה האחת-עשרה,⁸ הן הרקע לאחד מגילויי המעניינים ביותר של גויטיין בנוגע למסעי-הצלב: האוכלוסיה המדולדלת היתה למודה סבל כל-כך, עד שבני התקופה לא הכירו את מסעי-הצלב כנקודת-מיפנה בתולדות ישראל או כמאורע מיוחד במינו. לדידם, זו היתה רק חוליה כאובה נוספת בשרשרת ארוכה של פיגועים. הכלל העולה, עד כמה שהדבר נוגע בישוב היהודי, החריכו הצלבנים עיר חרבה.⁹

ברם מוצאים אנו בגניזה עדות ברורה מאוד על כך, שמסעי-הצלב היו אמנם פרשת-דרכים חשובה למדי בהיסטוריה התרבותית של עם ישראל בארצו. כוונתי למכה האחרונה בהתמודדות הממושכת בין ישיבות ארץ-ישראל ובבל, או ליתר דיוק המאבק בין שתי המסורות של הלכה ומנהג, זו של תלמודה של ארץ-ישראל וזו של תלמודה של בבל. התלמוד הבבלי והמסורות של ישיבות בבל הלכו והשתלטו על ארץ-ישראל גופה משך תקופה ארוכה של מאות שנים. עוד זמן מרובה לפני בואם של הצלבנים הכריעו עליונותם של גאוני בבל בענייני תורה מחד גיסא, וחולשת היסודות הכלכליים-החברתיים של ישיבות ארץ-ישראל — בחלקה כתוצאה מן המלחמות הרבות שם — מאידך גיסא, את הכף לטובת בבל, לא רק בהגמוניה של קהילות ישראל כתפוצות אלא גם בקביעת המסורת ההלכתית המוסמכת בארץ-ישראל עצמה. אולם עדיין היה קיום לתורת ארץ-ישראל בביתו. בני ארץ-ישראל למדו לא רק את התלמוד הבבלי, אלא אף את תלמודם שלהם. מובאות מן התלמוד הירושלמי מופיעות בתשובות גאוני ארץ-ישראל במאה האחת-עשרה. חכמיה הסתמכו על פסקי-הלכה קדומים של ישיבות ארץ הצבי, במיוחד 'המעשים לבני ארץ-ישראל', אשר חלקים גדולים מהם נתגלו בגניזה.¹⁰ מנהגים ארץ-ישראליים רבים, הרשומים בספר החילוקים לאנשי מזרח ולבני ארץ-ישראל, נהגו עוד בארצם. המשיכו לכתוב שטרות מסוימים, כמו הגט ובמיוחד הכתובה, לפי המנהג הארץ-ישראלי הקדום. השטרות הללו מעידים על מסורות עתיקות, שהועברו בקבלה מדור לדור, מתקופת ברי-כוכבא ומן התלמוד הירושלמי והספרות הארץ-ישראלית ההלכתית העתיקה. עד כמה שאפשר להסיק מתעודות הגניזה (שנכתבו בארץ-ישראל), נראה, שמסורות אלו חדלו כלא היו עם מסעי-הצלב. מכה אחרונה זו לא רק החריבה את הארץ ואת יישובה היהודי, אלא ניתקה למעשה את שלשלת הקבלה הארוכה; הקיום העצמאי של מנהגי ארץ-ישראל והלכותיה ומסורת הלימוד שלה בטלו ועברו מן העולם. רוב היהודים, שחזרו והתיישבו בארץ למן המאה השתים-עשרה, היו 'בבלים', לפחות באשר לנאמנותם לתלמוד

הזוועות, שליוו אותם מאורעות היסטוריים ממש (על-פי השערותנו, המסתמכת, בין השאר, על דבריו של פליישר). יתירה מזו, לדעתי, יש מקום לחזור ולעיין בשאלת היחס בין הקינה ההיא ליצירה הקלירית, שהרי עכשיו מסתבר, ששתייהן נכתבו באותן השנים; וכך זולאי וקליין, כאמור, ציינו דמיון בין הקינה לפיוטי ר' אלעזר בירבי קליר, ואף פליישר העיר על הדמיון ביניהם (דבריו מצוטטים במחקרי [לעיל, הערה 3], עמ' 75-76). וכן מעניין לציין, שבפיוט החדש שפירסם פליישר, נזכר 'מקדש מעט' אשר נחרש (עמ' 414, שורות 23, 27), ואף-על-פי שנראה, כי אין הכוונה לאותו מקדש-מעט, שהקינה עוסקת בו לפי פירושנו, דהיינו בתי-הכנסת שנהרסו במקומות הנזכרים, מכל מקום, גם נקודה זו ראויה לעיין נוסף.

8 וראה בהרחבה אצל גיל, ארץ-ישראל, א, פרק שישי. על הכיבוש הצלבני וגורלם של יהודי ארץ-ישראל, ראה שם, א, עמ' 665-674 (פרק עשירי) והמקורות שצוינו שם.

9 גויטיין, היישוב, עמ' 229; השווה שם, עמ' 237; גויטיין, סקירה, עמ' 308.

10 ראה לעניין זה: מ"ע פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 229-234.

טמפלרים דההרים (קטע מפָּרְסֵקוּ מן המאה הי"ג)

הבבלי; הם באו ותלמודם בידם. אם השאירו הצלבנים כיסים מן היישוב היהודי הקדום על מכונם, הם נשטפו על-ידי גל העולים החדשים ונטמעו בהם. למעשה אין אנו שומעים עוד על בתי-כנסת 'ארץ-ישראלים' או על מנהגיהם הקדומים בארץ-ישראל. אמנם מנהגים ארץ-ישראליים אחדים המשיכו להתקיים בתפוצות, במיוחד בארצות שמקודם היו תחת השפעת המרכז הארץ-ישראלי, אלא שבדרך-כלל לא הכירו כבר במקורם הארץ-ישראלי של המנהגים הללו.¹¹

נישואי שר בית ישראל

אשקלון לא נכבשה על-ידי הצלבנים עד שנת 1153. כאשר נכבשה ירושלים בשנת 1099, פעלו יהודי אשקלון במרץ כדי לפדות שבויים ולסייע לפליטים. מכתב, שנכתב בקיץ 1100, מתאר את

11 ראה לעניינים הללו אצל מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה א — חקרי גניזה קהיר, תל-אביב תש"ס, עמ' 71-64; M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study*, I, Tel-Aviv—New York 1980, pp. 19-39 [להלן: פרידמן, נישואין בארץ-ישראל] והספרות המצוינת שם. השפעת המסורת הבבלית בארץ-ישראל בתקופת הגאונים צוינה לאחרונה במספר מחקרים. ראה, למשל: מ"ד הר, 'ענייני הלכה בארץ-ישראל במאה השישית והשביעית לספירת הנוצרים', תרביץ, מט (תש"ס), עמ' 70 ואילך; ש' אליצור, 'רמזות לסדרים ארץ-ישראליים בגופי יוצר לפרשות הבבליות', מחקרי ירושלים בספרות עברית, א, ירושלים תשמ"א, עמ' 225-211; ע' פליישר, 'לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 244 ואילך; גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 434-443; מ"ד הר, 'עוד על שני ימים של ראש השנה בארץ-ישראל', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 143-142; ע' פליישר, 'הערה להארה: דברו שני ימים של ראש-השנה בארץ-ישראל', שם, שם, עמ' 295-293; הנ"ל, 'פיוט על סדרי התקיעה בשופר בארץ-ישראל בראש-השנה ושבת', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 66-61.

פרטי הפעולות הללו. הוא מספר על מעשיו של יהודי עשיר וחשוב, שהיה שם וטרח לפדות שבויים ולסייע לפליטים (תרגום): 'וסיבב ה' יתעלה... שהיה השיך המכובד אבו אלפצל סהל בן ישע בן שעיה ש"צ באשקלון, והוא סוכן אצל הסולטאן... ורשתו פרושה על אלכסנדריה, ומלתו נשמעת. והוא סיבב את הדברים בחכמה וטרח הרבה בצרה זו באופנים שיאריך זכרם' וכו'.¹² גויטיין ציין מסמך, המעיד על נישואין שנערכו באשקלון ב' שבט שנת 1100.¹³ אלו היו למעשה 'תגדיד אלזיגה', נישואי השניים של זוג שהתגרש, והידיעות לקוחות ממסמך שנכתב בפוסטטאט שנים מעטות לאחר-מכן, המצטט את הכתובה מאשקלון (היא נכתבה לפי המסורת הארץ-ישראלית הקדומה כמובן). בני הזוג היו מיוחסים ביותר. הכלה, סת אלדלאל (הגברת המתחננת),¹⁴ היתה בתו של פקיד ממשלתי גבוה, 'מר' עולה המכונה תקה אלמ[לך] (נאמן המלכות). תארי הכבוד של החתן מוכיחים, שהוא היה אישיות חשובה ופקיד ממשלתי בכיר ביותר: 'כ[בוד] ג[דולת] ק[דושת] מר[נו] ור[בנו] שלה השר הנכבד היקר, שר בית ישראל'. גויטיין הציע לי לזהות את שלה עם אבו אלפצל סהל, שהרי השם העברי 'שלה' היה מקביל לשם הערבי 'סהל'; שני המסמכים מתארים את סהל-שלה כאישיות חשובה, ולפי שניהם הוא היה באשקלון באותו זמן. על-סמך זה שיערתי, שסהל-שלה נודמן לאשקלון ('ה' סיבב את הדבר') לרגל נישואיו מחדש לגרושתו סת אלדלאל.¹⁵ לאחר-מכן גילה גויטיין קטע שני של המכתב משנת 1100 והראה, שכותבי המכתב, העוסק בפליטים קראים, היו קראים.¹⁶ סביר להניח, אם כן, שגם סהל היה קראי, כפי שהיו רבים מן היהודים שנשארו במשרות ממשלתיות חשובות. הכתובה כתובה לפי הנוסח הרבני, אבל אין עובדה זו מקשה על הזיהוי המוצע; שהרי אפשר, שזו היתה דוגמה של 'נישואי תערוכת' בין קראים ורבניים, שהיו שכיחים בתקופה זו, ואת הכתובה היו כותבים בדרך-כלל לפי מנהג משפחת הכלה.¹⁷ הצעת הזיהוי סבירה, אבל לא מוכרעת.

12 גויטיין (לעיל, הערה 1 – ציון, תשי"ב), עמ' 137; הנ"ל, היישוב, עמ' 241 ואילך; מהדורה חדשה של אותו מכתב אצל גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 445-455 (מס' 577).

13 ש"ד גויטיין, 'ידיעות חדשות על ארץ-ישראל בתקופת הצלבנים', ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 152; היישוב, עמ' 296.

14 או 'מתפנקת', על-פי S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, Berkeley—Los-Angeles—London, 1978, p. 144 [להלן: גויטיין, חברה]; גיל (ארץ-ישראל, א, עמ' 162, 671, הערה 947) מנקד את השם דלאל עם שד"ה על הלמ"ד הראשונה, ולזה משמעות אחרת.

15 Bodleian Library, Oxford, MS Heb. e. 98, fol. 60 פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 395 (המסמך הזה נדפס במהדורה חדשה אצל גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 501-502 [מס' 594], ויש לציין, שקריאתו 'ודאר' בע"א שורה 5 היא הנכונה). השווה גויטיין, היישוב, עמ' 236, המציע אותו זיהוי (התאריך נדפס בטעות שם, ובמקום 1110 צריך להיות 1100, כפי שציין לנכון גיל, שם, א, 671, הערה 947). גיל (שם, א, עמ' 671, הערה 947) מציין את הזיהוי הזה (שלה – סהל) גם כן, אלא שבעמ' 162 הוא הציע זיהוי אחר, 'אולי שלה בן חלפון', דהיינו שלה בן חלפון בן שלמה, הנוכר במכתב אל אביו, שכתב אליהו הכהן אב-בית-דין בין השנים 1053-1062. גיל (שם, א, עמ' 164, הערה 307, עמ' 225) מציין, שמכתב זה נשלח לאשקלון. דומה, שנפלה כאן טעות. אמנם עוסק המכתב במעשה שהיה באשקלון, אבל מסתבר, שהוא נשלח לקהיר, שם עבד חלפון כמפקח בבית-המטבח של החליף (גויטיין, חברה, ב, עמ' 348). המכתב (David Kaufmann Collection, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 129) פורסם על-ידי א' שייבר, 'איגרתו של אליהו הכהן בדבר תוכנית נישואין אחת באשקלון', חרבין, לב (תשכ"ג), עמ' 276-277; גיל (שם, ג, עמ' 19-20 [מס' 421]) הדפיסו מחדש (מהדורה חדשה מופיעה אצל פרידמן, ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר [בדפוס], פרק ח, מס' 3 [להלן: פרידמן, ריבוי נשים]). נדמה, כי הזיהוי שהציע גיל, מסתמך על השם 'שלה', אבל השם לא היה נדיר, והיו כמה אנשים באותה עת שנשארו שם זה. על שכיחות השם 'שלה' ראה: S.D. Goitein, "Meeting in Jerusalem", *Messianic Expectations in the Letters of the Cairo Geniza*, *AJS Review*, IV (1979), p. 51, n. 27

16 ראה לעיל, הערה 12.

17 ראה פרידמן, נישואין בארץ-ישראל, ב, עמ' 290.

צלבנים צרים על עיר (איור מתוך כתב-יד מן המאה הי"ג)

בין כך ובין כך, יש לעיין שוב בידוע לנו על 'שר בית ישראל' זה. תואר זה הוא נדיר ביותר, ומלבד מסמך אחד נוסף לא זכור לי, שהוא מופיע בתעודות הגניזה מתקופה זו.¹⁸ המסמך הנרמז (TS 24.65) הוא מכתב מאת צדוק ברבי יאשיהו אב-בית-דין. צדוק, שהוא היה 'שלישי' בחבורה, זאת אומרת בישיבת ארץ-ישראל, כותב, שהוא מתעכב 'בעיירה זו' (שמה לא צויין). בני משפחתו, שהיו בשבי הצלבנים באנטיוכיה, כבר נפדו, ולא נשאר אלא 'חצרה' (=הדרת) שרנו אדירנו חתננו שר בית ישראל' (שמו אינו נזכר).¹⁹ אין תאריך למכתב. מתחילה קבע גויטיין את זמנו כחורף 1099/1100 (וכן סבור גיל, שהוא מראשית שנת 1100), אבל לאחר-מכן תיארך אותו לפני שנת 1111, וציין כי נראה, שהחתן נפל בשבי לאחר כיבוש ירושלים (ופדיון השבויים נמשך לפעמים כמה שנים).²⁰ על-סמך קביעה זו, אפשר להציע, שבשני המסמכים הללו מדובר באותו 'שר בית ישראל', הוא השר שלה, שהחזיר את גרושתו בשנת 1100 (מובן, שהזיהוי לא היה אפשרי, אילו אמרנו, שחתנו של צדוק נשבה בשעת כיבוש ירושלים).²¹ שמות החותנים שונים בשתי התעודות,

18 וכן אין הוא מופיע במפתח המפורט של גיל, ארץ-ישראל. 'שר בית ישראל' מופיע במסמכים אחדים מתקופות אחרות. כך לערך שבעים שנה לאחר מכן, נשלח מכתב-כרכה (TS 12.822) לרמב"ם לרגל מינויו כראש היהודים הרשמי של מצרים, והוא מלא תארי-כבוד ושבחים לרמב"ם. בע"א, שורה 6 הוא נקרא גם 'שר בית ישראל'. (המכתב פורסם על-ידי I. Friedlaender, 'Ein Gratulationbrief an Maimonides', *Festschrift Hermann* J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine Under the Fāṭimid Caliphs*, II, New York 1970², p. 280, line 11, p. 282, line 13 [להלן: מאן, היהודים].

19 גויטיין, ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 147 ואילך; הנ"ל, היישוב, עמ' 283 ואילך; מהדורה חדשה אצל גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 436-439 (מס' 574).

20 גויטיין, היישוב, עמ' 229; נראה שאותו איש (שר בית ישראל — מע"פ) ואשתו נפלו בשבי לא בשעת כיבוש ירושלים; ראה הנ"ל, סקירה, עמ' 314, 317, הערה 47.

21 גויטיין (ארץ-ישראל, ד, עמ' 147 והיישוב, עמ' 284) הציע לזהות את חתנו של צדוק עם אבן [אבן] סעד בן אשת התסתר, שנוכר במכתב הנ"ל מאשקלון מאביב 1100 (TS 20.113, שורות 19-20) כמי שהצלבנים רצו להמיר

אבל אין כל צורך לומר, שהוא גירש את סת אלדלאל (בשנית) לפני שלקח לאשה את בתו של צדוק השלישי. ייתכן, שהוא היה נשוי לשתי הנשים בכת-אחת, ואפשר שגרושתו חזרה אליו לאחר שלקח את אשתו השנייה. חקר הגניזה הוכיח, שריבוי נשים היה שכיח למדי בחברה זו.²² בין הנסיבות השכיחות לריבוי נשים יש לציין את המקרים, שאדם החזיר את גרושתו משנשא אשה שנייה. כפי שנראה להלן, 'השרים' ובני משפחותיהם היו עשויים להרשות לעצמם את ההנאה המפוקפקת הזאת של ריבוי נשים. אפשר, ששלה שר בית ישראל נשבה במסעיו בארץ-ישראל לאחר-מכן, הרי צדוק השלישי חי בצור, או שמא שבו אותו הצלבנים, כאשר הכירו, שהם נושאים ונותנים עם אישיות חשובה כל-כך (סהל). כמובן, שהזיהוי המוצע של שלה עם סהל איננו תלוי בזיהוי של שלה עם חתנו של צדוק. שני הזיהויים סומכים על מקורות מועטים ואינם אלא השערות בעלמא. ייתכן, שיתגלו מסמכי גניזה נוספים, שיוכיחו כי המדובר באישים אחרים.

קללת המרנקים בפי ניצול טריפולי

מסמך, שנכתב שנים מעטות לאחר-מכן, מספק לנו דוגמה לרקע הפוליגאמי המשוער של התעודות, העוסקות בשר בית ישראל. טריפולי שבצפון-לבנון נכבשה על-ידי הצלבנים בשנת 1109, לאחר קרב ממושך ואכזרי. עד כמה שידוע לי, לא נשמרו ידיעות במקורות היסטוריים על גורל תושביה היהודים של טריפולי. זמן-מה לאחר-מכן הופיעו בבית-הדין הרבני שנופוסטאט איש ואשתו, בני משפחות מיוחסות מפליטי טריפולי. הבעל סיפר מעשה זה (בתרגום): 'כאשר [כבשו] הפרנקים, יעזוב אותם ה', את טריפולי של סוריה, שבו אותנו, אני ואשתי... [ואבדה] הכתובה, שהיתה לנו, בשוד. וכאשר חפץ ה' יתעלה, והתיר את המאסר שלנו מן יד אדום... [באנו אני, אשתי ואמי אל הארץ הזאת וחידשתי לאשתי כתובה דמירכסא'. בני הזוג באו לבית-הדין בקשר לבקשתו של הבעל לשאת אשה שנייה, כיוון שאשתו הראשונה לא ילדה. זו הסיבה היחידה לכך שהזכיר את אבדת הכתובה ומסר עדות מיוחדת זו על גורל יהודי טריפולי בידי הפרנקים. מי יודע מה היו האבדות האחרות של יהודי טריפולי כאשר כבשו הפרנקים את העיר ושרדו אותה?²³

השבויים

הטרגדיות האנושיות, שהיו פועל-יוצא של המלחמות בארץ-ישראל, נזכרו במסמכי גניזה רבים, במיוחד צרותיהם של השבויים. בקטע קטן של מכתב מודיע הכותב ל'סידנא', כלומר 'אדוננו', כי (בתרגום) '... אותי מארץ ישראל, השבויים'.²⁴ חרף מידיעה שבורה זו, אין להציל כלום מן

את רתו. לדעתי, קשה להניח, שהיו מזכירים את 'שר בית ישראל' ככן אשת התסטרי, בלי שום תואר כבוד. הצעתו המאוחרת יותר של גויטיין (סקירה, עמ' 313), שכן אשת התסטרי הוא הילד בן שמונה השנים, הנזכר במכתב הוא באותו מקום (שורה 19) מתקבלת על הדעת (גם מן המקומות, שצינו בהערה הקודמת, אנו רואים, שגויטיין חזר בו מן הצעתו הקודמת) (השווה גיל, שם, ג, עמ' 447, שורה 31, אלא שהקריאה 'יכן עשרה' מסופקת לדעתי).

22 כשבעים תעודות הקשורות לתסמונת זו, וביניהן כמה עשרות העוסקות במשפחות פוליגאמיות הלכה למעשה או הדנות באפשרות של נישואין פוליגאמיים, נערכות בספרי 'ריבוי נשים בישראל'.

23 TS 8.116, יצא לאור על-ידי מ"ע פרידמן, 'ריבוי נשים במסמכי הגניזה', תרכ"ך, מ (תשל"א), עמ' 327-331; פרידמן, ריבוי נשים, פרק ו, מס' 5. המלים המודגשות בתרגום הועתקו כצורתן בעברית וארמית מן המקור הערבי-יהודי.

24 Jewish Theological Seminary of America, E.N. Adler Collection [=ENA], NS 64.5

מאולמות המסדר
ההוספיטאלר בעכו

המסמך, אלא שאף בה יש עדות נוספת לעיסוק ראשי הציבור היהודי במצרים בפדיון שבויי ארץ-
 ישראל. לפדיון השבויים נדרשו סכומי-כסף גדולים (דמי הפדיון הממוצעים היו $33\frac{1}{3}$ דינר
 לשבוי),²⁵ והצורך לגייס סכומים גדולים אלה היה מעמסה כבדה על קהילות ישראל במצרים.
 האשה קדמה לאיש 'להוציאה מבית השבי', הן להלכה (משנה, הוריות ג ז) והן למעשה, במיוחד
 כאשר רצה הפודה לשאת אותה לאשה. קטע קטן ממכתב אחר, שנשלח ל'אדוננו', מתייחס אל
 תלונת אשה, שבעלה 'קנה שבוייה'.²⁶ להלן נתאר מסמך, המספר על מקרה מיוחד כזה.
 לאחר שנפדו השבויים, עשויים היו הם להישאר ללא פרוטה למחיתם, ושוב פנו ליהודי מצרים
 לבקש את עזרתם. אפשר לדלות הערה מעניינת בדבר ההיסטוריה התרבותית של ארץ-ישראל

71

25 ראה גויטיין, חברה, א, עמ' 329.

26 TS NS J 262; מ"ע פרידמן, 'פוליגאמיה — תעודות ותשובות מן הגניזה', תרכ"ז, מג (תשל"ד), עמ' 196;

הנ"ל, ריבוי נשים, פרק ח, מס' 7.

ממכתב חוזר מרגש, שנשאה מקהילה לקהילה 'אשה שבויה מן שבויי ארץ ישראל... ועמי ילד קטן'. בסוף המכתב היא מברכת את המסייעים אותה, כי 'הקב"ה יכנפיל שכרם, ויהיה בעזרם ואל יטלטל יתהון מזויתיהון',²⁷ כלומר ואל יטלטל אותם ממקומותיהם. לשון הברכה ראויה לציון. המלה 'זוית(ת)', במשמעות מקום, מעידה על מוצאה הארץ-ישראלי של השבויה. זו לשון ארמית ארץ-ישראלית מובהקת, והיא נדירה למדי במקורותינו.²⁸ מסופקני אם היא נמצאה במקור כל שהוא לאחר תקופה זו.

קטע הכולל פיסקה, שנתפרשה כאילו היא עוסקת בשבויים, שברחו או נפדו מידי הצלבנים (אשכנז), הובא על-ידי גויטיין ונדפס על-ידי גיל. כפי שהם ציינו, מקשה מצבו הגרוע של הקטע על פענוחו, והם לא העתיקו כמה מלים מן הפיסקה הזאת. קריאתי היא טנטאטיבית ומסופקת, והיא מוצעת כהשערה חלופית בלבד: 'וכבר הודית[ן] לצ[ו]ר[ן] יעקב[ן] בעד חילוך עצמיו מיד אשכנז והגיעו אל מחוז יפו בשלום'. אם נכונה קריאה זאת, הרי שאין לנו עסק פה בפדיון שבויים, אלא ככל הנראה בהצלת עצמותיו של אדם לשם קבורה בארץ-ישראל.²⁹

פעולת הרמב"ם לטובת השבויים

יהודים נפלו בשבי גם במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה ובמאה השלוש-עשרה, כאשר נמשכו מלחמות הצלבנים. תקופה זו חופפת את הפעילות הציבורית במצרים של הרמב"ם. בנו ר' אברהם ונכדו ר' דוד.

אמלריק, מלך ירושלים הצלבני, כבש את בלביס, עיר הספר המצרית, ב-3 בנובמבר 1168. רבים מתושביה נלקחו בשבי לארץ-ישראל. פדיון השבויים הללו העסיק את הקהילה היהודית המצרית זמן רב. בגניזה נשמרו תעודות אחדות, העוסקות בתפקיד הפעיל שמילא הרמב"ם בארגון המגבית ובקשרים שהיו לו עם אישים שונים לשם פדיון השבויים. אחת התעודות הללו, שפורסמה על-ידי גויטיין, כוללת קבלה לכספים שנגבו, שכתב הרמב"ם בידו, והיא נושאת את התאריך אבאלול אתפ"א לשטרות (יולי-ספטמבר 1170).³⁰ מכתב של הרמב"ם, המבקש שירימו תרומות לפדיון

27 גויטיין, ארץ-ישראל ד, עמ' 149-150; הנ"ל, היישוב, עמ' 288-289 (שם ציין לכתב-היד: ENA Uncatalogued Geniza 98); גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 461-462 (מס' 580, שם ציין את מספרו החדש: ENA NS 1.62).

28 לעניין 'זוית(ת)' ראה הערותיו של ש' ליברמן למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ד, ירושלים תשי"ח, עמ' תתעז; א"ש רחנטל, יובל שי, רמת-גן תשי"ח, עמ' 313-314. לדוגמאות שצוינו שם הוסף, למשל, ויקרא רבה יב א, שם, ב, עמ' רנא; בראשית רבה, סב ג, מהדורת תיאודור-אלבק, ב, עמ' 675 בשינויי הנוסחאות.

29 ENA 2567 [L 150]. גויטיין, ארץ-ישראל, ד, עמ' 149; היישוב, עמ' 288; גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 538-539. ראה איש אונו (לעיל, הערה 3), עמ' 84, הערה 31. ייתכן, שחוקרי ארץ-ישראל ימצאו עניין בידיעה הקצרה (שלא נזכרה אצל גויטיין או גיל) על מחוז (=נמל) יפו.

30 TS NS 309.12; גויטיין, היישוב, עמ' 317-318. גויטיין העיר, שלא היה לפניו תצלום, והנוסח הוא על-פי העתקתו מכתב-היד בשנת 1965. עיון במיקרופילם מוכיח, כי מלים אחדות שהוא העתיקן, חסרות עכשיו, ויש לציין כמה השלמות ותיקונים קלים. בע"א שורה 6: טעות-דפוס, ויש לקרוא: 'זהדה אלגאריה אלדי אסמהא'; שורה 13: כפי הנראה 'עלי' במקום 'אלי'; שורה 16: 'אב' קיים; ע"ב, שורה 3: 'ונצלח' במקום 'ואצלה'; המלה הראשונה בשורה 5 קטועה עכשיו, וקריאתה מסופקת; שורה 6: 'אלאכינר מן א[ל]ן[ל]'. בעמ' 312-318 ההדיר גויטיין ודן בחמישה מסמכים, העוסקים בפעולות הרמב"ם בדבר השבויים. ראה גם את תשובתו של הרמב"ם על שבויה, שהפודה אותה השיאה לאדם אחר ותבע ממנה, שתחזיר את כסף הפדיון. הרמב"ם הורה, ש'זה שפדאה מצוה קעביד, ואין לו אצלה כלום' (א' מונק, 'תשובה חדשה לרמב"ם ז"ל', פרקים, ב [תשכ"ט-תשל"ד], בעריכת א"ש רחנטל, עמ' 329-331).

מכתב הרמב"ם המבקש
תרומות לפדיון שבויים

השבויים, פורסם עם תצלום כתב-היד שמן הגניזה בשנת 1900 על-ידי ש"ה מרגוליס, והוא העתיק את התאריך, 'תמוז אתפד' (1173). תצלום אחר של כתב-היד פורסם בשנת 1938 על-ידי נ' בנטוויץ, והוא ציין שהמכתב נכתב בשנת 1172. גויטיין ההדיר את הטקסט מחדש ותיקן טעויות רבות שמרגוליס עשה בהעתקתו, ופענח לראשונה מלים שלא נדפסו במהדורה הראשונה.³² כיוון שלא נודע מקום כתב-היד המקורי, הכין גויטיין את מהדורתו על-פי שני התצלומים, שפורסמו אצל מרגוליס ובנטוויץ (שניהם העידו, שכתב-היד היה של ש"ז שכטר). התצלומים אינם

73

S.H. Margulies, 'Zwie autographische Urkunden von Moses und Abraham Maimuni', *MGWJ*, 31 XLIV (1900), pp. 8-13; N. Bentwich, *Solomon Schechter: A Biography*, Philadelphia 1938, opp. p. 143. לא ברור אם בנטוויץ קרא אתפ"ג (וניכה 311 שנה כמקובל) או אתפ"ד (וניכה 312 שנה, כפי שמצוי בכמה מחקרים).

32 גויטיין, היישוב, עמ' 312-313.

בעלי איכות גבוהה, כתב־היד דהוי במקומות רבים ונזוק במקצת (ראשיתו חסרה) וקשה לפענחו. גויטיין קרא את התאריך 'תמוז תפ', כלומר את"פ לשטרות, היא 1169. קביעת התאריך המדויק היא בעלת חשיבות מסוימת לגבי תולדות הרמב"ם. כפי שכתב הרמב"ם בסוף פירושו המשניות שלו, סדר טהרות, הוא השלים את כתיבת פירושו במצרים בשנת אתע"ט לשטרות, כלומר 1167/8, כאשר היה בן 30 שנה,³³ ובוודאי הוא הגיע למצרים זמן קצר לפני־כן. הרמב"ם נתמנה פעמיים 'ראיס אליהוד' — ראש היהודים של מצרים: בפעם הראשונה בצעירותו, לאחר שהיה במצרים שנים אחדות בלבד, ובשנית לקראת סוף ימיו. שר שלום הלוי, גאון ישיבת ארץ־ישראל, קדמו במישרה זו, וגם הוא שימש בתפקיד זה פעמיים, אחת לפני מלכות הרמב"ם הראשונה והשנייה לאחריה. המסמך האחרון שנכתב בעת כהונתו הראשונה של שר שלום, שזוהה עד כה, נכתב באדר 1170.³⁴ (באייר 1169 היה ראיס, ששמו היה סעדיה).³⁵ המסמכים הראשונים, הידועים עד כה, שנכתבו ברשותו של הרמב"ם (רבנו משה הרב הגדול בישראל), נכתבו באלול אתפ"ב ותשרי ומרחשון אתפ"ג 1171.³⁶ עלייתו הפתאומית של הרמב"ם, צעיר ונכרי במצרים, למישרת ראש היהודים, אומרת דרשני. לצערנו, לא נמצאו תעודות המתייחסות לכך בפירושו. לפני שנים רבות הציע גויטיין, שעמדתו התקיפה של הרמב"ם נגד המנהיג העריץ זוטא עשויה להסביר את מינויו.³⁷ לימים הוא הוסיף השערה נוספת: 'פעולתו הנמרצת של הרב לטובת "השבויים", עוד קודם שנשא משרה רשמית, אף היא תרמה לכך, שהציבור התרגל לראות בו מנהיג הדור, לא רק ברוחניות, אלא גם בענייני דעלמא'.³⁸

חלק מהשחזור הזה הוא תאריך האיגרת הנ"ל, בתמוז 1169. באמת, כפי שציין גויטיין, האותיות

33 ומכאן, שהרמב"ם נולד בשנת אתמ"ח או אתמ"ט לשטרות, דהיינו 1136/7 או 1137/8, ולא ראיתי חשבון פשוט זה במקום אחר. ש"ז הבלין (לתולדות הרמב"ם, דעת, 15 [תשמ"ה], עמ' 70-79) סוקר את הספרות, ומראה בצורה משכנעת ביותר, שעדות זו, שבסוף פירושו הרמב"ם למשנה, מהימנה, ושזו שבפירושו למסכת ראש השנה, שיוחס לרמב"ם, הקובעת את יום הולדתו כ"ד בניסן אשמ"ו לשטרות (ומכאן התאריך הנפוץ 1135 כשנת הולדתו), אינה מהימנה. ואמנם חוקרים רבים (שצוינו על־ידי הבלין) קיבלו קביעה זו, ולפיה הם מציינים את אתמ"ט לשטרות (1138) כשנת הולדת הרמב"ם. הכוונה, כמובן לשנת 1137/8, שהרי אתמ"ט לשטרות החלה ב־18 בספטמבר 1137 ונסתיימה ב־9 בספטמבר 1138. אפשר להניח, כי כשכתב הרמב"ם שהוא היה בן 30, רצה לומר שזאת היתה שנתו ה־31. אלא שהוא לא ציין מתי בשנת אתע"ט הוא כותב ומתי חל יום הולדתו ה־30. אפשר, שיום הולדתו ה־30 חל בשנה הקודמת, אתע"ח לשטרות, וטרם מלאה לו שנה. עלינו לומר אפוא, שהרמב"ם נולד בזמן כלשהו לאחר תחילת אתמ"ח לשטרות (29 בספטמבר 1136-17 בספטמבר 1137) או בשנת אתמ"ט (1137/8). אילו קיבלנו את היום והחודש שבעדות השנייה, י"ד בניסן, אבל לא השנה, עדיין לא היינו יודעים אם מדובר באתמ"ח 1137 או אתמ"ט 1138.

34 ראה מאן, היהודים, ב, עמ' 294.

35 תעודה, שנכתבה ברשותו של 'אדונינו סעדיה', צוינה על־ידי גויטיין, 'חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית', פרקים, ד (תשכ"ו), עמ' 31, הערה 7 [להלן: גויטיין, חיי הרמב"ם]; S.D. Goitein, 'Moses; Documents', *Hommage à George Vajda*, Louvain 1980, p. 161, n. 24 [להלן: גויטיין, הרמב"ם — איש המעשה]. אפשר שהוא נזכר ב־ENA NS 19.9. ראש היהודים לפניו היה נתנאל, אחיו של שר שלום. והמסמך המאוחר ביותר, שנכתב ברשותו הרשום אצלי, הוא ENA 4011.50 מתמוז 1166.

36 מאן, היהודים, ב, עמ' 294; גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 31 (אלול ותשרי 1171). כתב־יד וינה Papyrus Erherzog Rainer H 20, שאף הוא ברשותו של הרמב"ם, נכתב במרחשון 1171. ב־TS 12.572, כתובה משנת אתפ"ג לשטרות (החודש לא נשמר), נקרא הרמב"ם 'הרב הגדול בישראל', כפי שאנו מוצאים בתעודות אחרות (יש לתקן לפי זה את הכתוב אצל גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 34).

37 גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 31-33.

38 גויטיין, היישוב, עמ' 312; הנ"ל, הרמב"ם — איש המעשה, עמ' 160, 162; הנ"ל, סקירה, עמ' 316.

היחידות מן השנה, שאפשר לקרוא אותן בתצלומים ההם, הן 'תפ'. לי היה נדמה, שאפשר, אמנם, לראות שרידים כל שהם משתי אותיות נוספות, אחת לפנייה, והיא אל"ף (קו קטן, חלק מרגלה השמאלית, די ברור), ואחת, המטושטשת ביותר, אחריה. אלא ששרידי האותיות ההן כל-כך מעומעמים באותם תצלומים, שאי-אפשר להחליט בבטחון אם באמת היו כתב-היד או בדמיון המעיין בתצלומים בלבד. על-מנת לנסות לברר את הדבר פניתי לספרנים, הממונים על אוספי הגניזה בקיימברידג' ובבית-המדרש לרבנים בניו-יורק, שיבדקו שמא נמצא כתב-היד באחד המוסדות הללו, ששכטר כיהן בהם. נתמזל מזלנו ונתברר, שכתב-היד שהיה באוספו הפרטי של שכטר, נמצא באמת בבית-המדרש לרבנים בניו-יורק, והוא שמור כעת בכרך מיוחד של כתבי הרמב"ם (ב-Marshall Case). פרופ' מנחם שמלצר, הספרן, הואיל לשלוח לי תצלום מעולה של כתב-היד, והוא גם הודיע לי, שמסר לפרופ' גויטיין ז"ל על דבר הימצאותו, לאחר שהוא פירסם את מהדורתו. אמנם כתב-היד מטושטש ביותר בכמה מקומות, אבל אפשר לקרוא תיבות אחדות שלא פוענחו במהדורות שפורסמו.³⁹ אשר לתאריך, לא נשאר אלא שריד מכל אחת משתי האותיות האחרונות של 'תמוז'. ניכר היטב חלק מרגלה השמאלית של האל"ף שלפני 'תפ' ואפשר לראות רושם כלשהו של האות כולה. וכן קיימת נקודה אחת מרגלה של אות אחת שאחרי 'תפ'. היא יכולה להיות שייכת לדל"ת, ועם קצת דמיון ניתן לראות משהו מצורת האות הזאת. כללו של דבר: נראה, שהקריאה 'תפ' מסופקת, ואף-על-פי שאין עדיין ודאות לגבי 'אתפד' – קריאתו של מרגוליס – היא נראית סבירה ביותר.

מסמכים שנכתבו בין אדר 1170 לאלול 1171, הנוקבים בשם ראש היהודים, אינם ידועים לי. אינו מן הנמנע, שמינויו של הרמב"ם כ'ראיס' קדם לתעודה מאב-אלול 1170,⁴⁰ והוא כבר שימש במישרה ההיא כאשר פעל בעניין המגבית. סבור אני, שלא נוכל לפתור חידה זו על-פי הנתונים שבידינו עכשיו; אולי תימצא תשובה, אם יתגלו מסמכים נוספים מתקופת הביניים הזו, המזהים את ראש היהודים.

שבויים מעכו בימי הרמב"ם

מכתב שנשלח מפוסטאט לאלכסנדריה, כפי הנראה בעשור השלישי של המאה השלוש-עשרה (ראה להלן), מכיל פיסקה, המספרת שוב על שבויים מארץ-ישראל. המכתב נכתב בידי שלמה בן אליה הדיין, אשר שימש סופר בבית-דינו של ר' אברהם בן הרמב"ם (כאן הוא כותב שה'רייס', כלומר ראש היהודים רבנו אברהם, מנע ממנו לרדת לאלכסנדריה).

39 ההערות הטקסטואליות המעטות דלהלן מתייחסות למהדורת גויטיין (לעיל, הערה 32). שורה 1, אחרי שלוש המלים הראשונות הוסף: 'מא תנדכוא בה גמיע קה[ל]ת ישראל' (תרגום: 'שמעתם...') מה שהתנדכו כל קהילות ישראל'; שורה 2, במקום 'עלין מא': 'זמא'; שורה שלוש במקום 'אנפד[נא]': 'ז[נא]נא' (בניין שני); שורה 6, ספק 'מתלהם' (קריאת גויטיין) ספק 'מתלכם' (כתרגומו של גויטיין); שורה 9 'פי אלכנאיס'; שורה 10, אינני מצליח לפענח כלום מן המלה הראשונה; בסוף שורה 12 יש תיבה נוספת, שבורה 'יערף?'; שורה 13 'זמהא תחצול[נא]'; שורה 14 'תעא', בסוף השורה: 'חבת גמלת[ה]'; שורה 16 'מצוות?'; שורה 17 'שרה'. כפי שציין גויטיין (עמ' 312), חלקו התחתון של כתב-היד שמתחת לחתימה, המופיע בתצלום שפרסם מרגוליס, חסר בתצלום שאצל בנטוין, והוא נראה כאילו נקרע. אבל התצלום החדש, שנשלח אלי, מוכיח, שכתב-היד הוא שלם בחלקו התחתון (וכן מעידים עובדי הספרייה), ויש לחפש הסבר אחר לתצלום, שפרסם בנטוין (צולם מתצלום שנקרע?).

40 אולם כפי שכבר ציין גויטיין (חיי הרמב"ם, עמ' 31), העובדה, שהרמב"ם נקרא במסמך זה כפשוטו 'רבנו משה', איננה מתאימה לפירוש זה.

- 30 ואמא חדית אלשבויות יאדן אללה בכלאצהן
31 מא גא מנהן כבר והודא מראכב עכה ענדכם
32 מארה גאיה⁴¹ אכתבוא כתב לאלשיך אבו עלי
33 ואדפעוהא למן יוצלהא לה ויכברכם מא הם פיה
34 מעמא נסיירווא איצא מן אלכתב מן אלקאהרה
35 ואללה יפעל מא אהלה

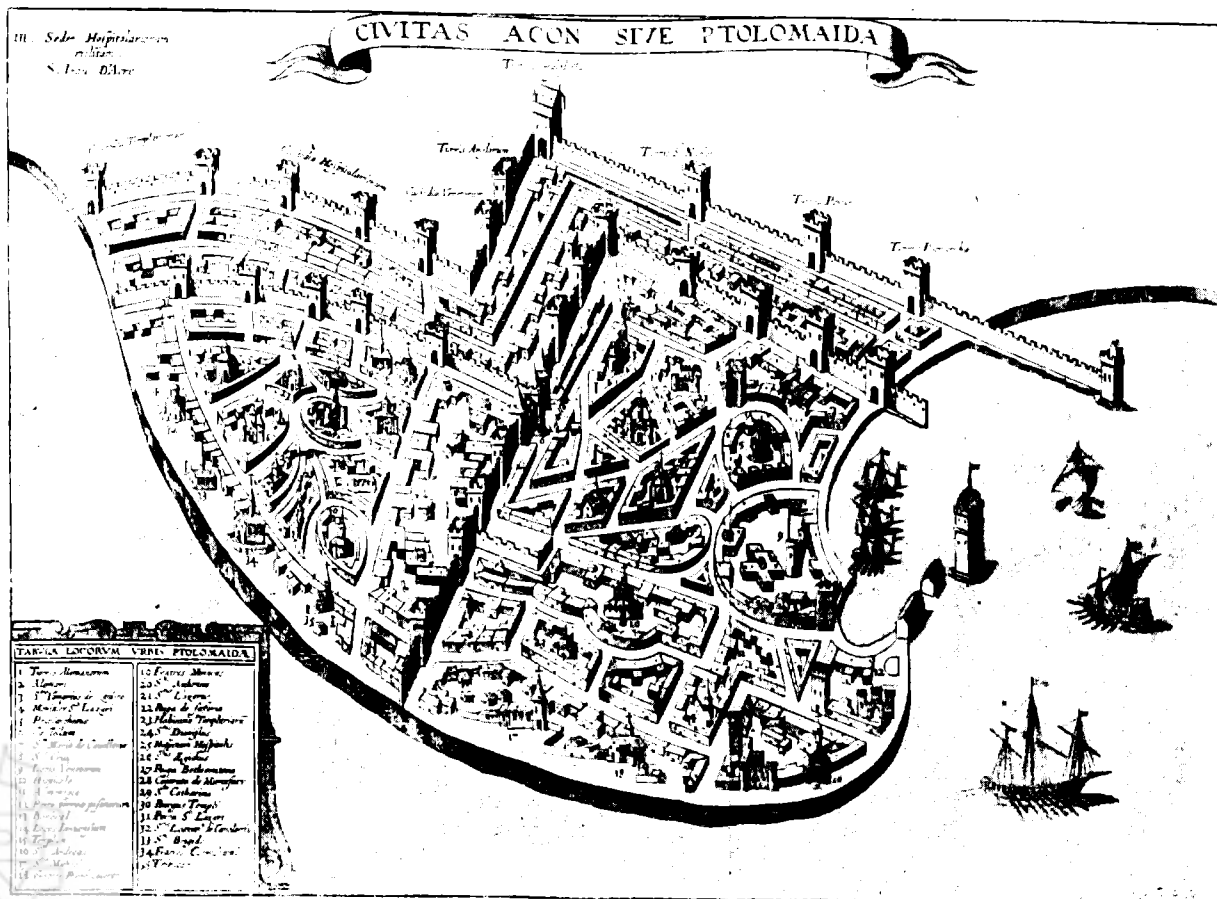
תרגום

- 30 בנוגע לשבויות, יגזור ה' שחרורן,
31 לא שמענו מהן (או: עליהן) דבר. ואולם אוניות עכו נמצאות אצלכם,
32 עוברות ומגיעות.⁴¹ כתבו מכתבים לזקן אבו עלי,
33 ותנו אותם למי שיביאם אליו, והוא יודיע לכם מה טרח בו.
34 בינתיים נשלח גם מכתבים מקהיר.
35 וה' יעשה את הראוי.

בשנים האלה החזיקו הצלבנים ברצועה צרה של חוף ארץ־ישראל. גויטיין, שציטט מן הפסקה הזאת, שיער שהיהודיות ההן נשבו אולי כשהצלבנים פשטו על הגליל. שלמה בן אליה התייחס במכתבו לעניינים שונים, ציבוריים ואישיים, ולא תמיד ברור היכן תם עניין אחד ומתחיל אחר. מתוך ההקשר אפשר לשער, שהטיפול בפדיון השבויות הופקד בידי הזקן אבו עלי (אשר זהותו היתה ידועה בוודאי באלכסנדריה). יש להניח, ש'נשלח' בשורה 34 מתייחס לר' אברהם ומקורביו. אישור לידיעות שבמכתבו של שלמה, נמצא בשאלה שנשלחה לר' אברהם בן הרמב"ם, אשר גיליתי לאחרונה בגניזה, בין כמה שאלות ותשובות לר' אברהם, שטרם ראו אור. שאלה זו מצויה באחד הכרכים שבאוסף אדלר, בבית המדרש לרבנים באמריקה, שסודרו לפני שנים אחדות. היא כתובה על נייר מקומט ביותר, והכתב מטושטש מאוד בכמה מקומות, ועל־כן פענוח המקור ותרגומו, הנמסרים כאן, הם עדיין טנטאטיביים, אולם עיקרי המעשה ברורים למדי.

נשים יהודיות נשבו על־ידי הצלבנים בארץ־ישראל והוחזקו בעכו ובחיפה. לנשים היו קשרים ונכסים באלכסנדריה. שני האנשים, שהיו בחסותם (בעליהן?), נסעו לאלכסנדריה, ויחד עם בית־הדין (=הדיין?), מינו שליח, שינסה להגיע אל הצלבנים ולפרות את השבויות, ולשם כך מסרו לו סכום־כסף נכבד. אין זה מן הנמנע, שהוא הזקן אבו עלי הנזכר במכתבו של שלמה בן אליה. המשך הסיפור כולל ידיעה היסטורית ממש. השליח נשא איגרת למלך עכו מאת הסולטאן האיובי אלמלך אלמעטם, המבקש ממנו לשחרר את השבויים היהודים והמוסלמים. אלמלך אלמעטם מונה שליט דמשק על־ידי אביו, אלמלך אלעאדל. אלעאדל נפטר בשנת 1216, ולאחר־מכן שלט אלמעטם על שטח המגיע מחמץ שבמרכז־סוריה עד עיר הספר המצרית אל־עריש. צבאות מסע־הצלב החמישי

41 עד כאן העתיק גויטיין, היישוב, עמ' 230, הערה 3. הוא אף תיאר את המכתב וקבע את זמנו. התרגום עד המקום הזה הוא על־פי תרגומו שם.

עכו הצלבנית

כבשו את דמיאטה שבמצרים בשנת 1219. בהתאם למדיניות האיובית המקובלת, ציווה אלמלך אלמעטם להרוס את העיר ירושלים, כדי שלא תיפול לידי הצלבנים.⁴² בשנת 1221 הצליחו כוחותיו, במבצע משותף עם כוחות אחיו אלמלך אלכאמל, להניס את הצלבנים מדמיאטה. אלמלך אלמעטם נפטר בדמשק בשנת 1227. ממכתב שפירסם ג'ויטין, אנו למדים שרופאו הפרטי של אלמלך אלמעטם היה אבו זכרי בן אליה הדיין, אחיו המבוגר של שלמה, שאת מכתבו בדבר השבויות מעכו הבאנו לעיל.⁴³ כפי שאנו רואים ממסמכנו, נכשל השליח בשליחותו.

42 על פליטי ירושלים היהודים החדשים ראה ג'ויטין, היישוב, עמ' 337-335; הנ"ל, סקירה, עמ' 320.

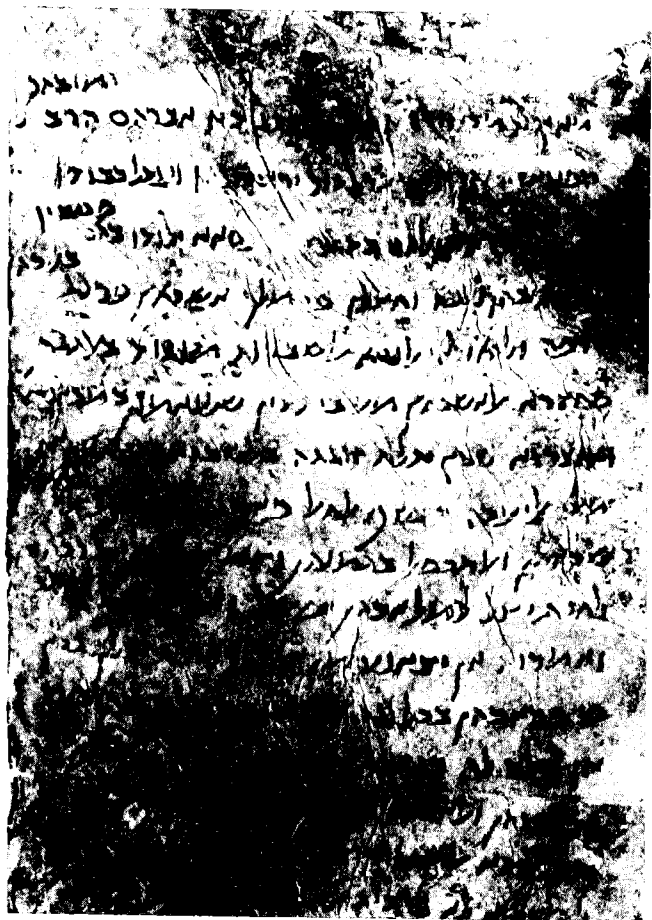
43 ראה: Mu'azzam, *Encyclopaedia of Islam*, III, p. 622 "פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ב, ירושלים תשל"א³, עמ' 617 (במפתח); הנ"ל, הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 307. עיין: ב"ז קדר, 'לתולדות היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ג', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 84; ג'ויטין, היישוב, עמ' 326-321 (הציין אצל ג'ויטין 8, n. 47, p. 47, *AJS Review*, IV [1979], מתייחס בטעות לשלמה ב"ר יהודה).

- 1 מא יקול מרנו ורבנו אדוננו נגידנו אברהם הרב המובהק
- 2 הפטיש החזק הנגיד הגדול ירום הודו ויגדל כבודו
- 3 פי אשכאץ כאן להם כדמה [ואל]נסאא ילודו כהם פסביו
- 4 ורגע בהן לעכה וחצלן פי מלך אשכאץ פבלג בעכה
- 5 וחיפה ולהאולאי אלנסא אלשבויז מוגוד באלתגר
- 6 פחצרא אלאשכאץ מע בית דין שלנא אמון במכאנא
- 7 ואחצרוא שכץ תלנך⁴⁵ זוגתה באלשבויז וסאלוה אן
- 8 ימצי אלי עכה פִיכשף אלחאל פאן וגד אלסביל⁴⁶ אלי כלאצהן או
- 9 שראהן ואלתכפל בתמנהן וצמאנה פי דרכה
- 10 לחית יצל למלאכהן יפעל ואברלווא לה מבלג
- 11 ואמרוה אן יצאנע מן אגלהן לחית יבלג גרן
- 12 פי פכאכהן בכל וגה אן יחסבב בה ופיה בעד
- 13 אן סלם לה כתאב אלמלך אלמעטם אלי מלך עכה
- 14 בכלאצהן ואלאסוא בגירהן מן אסר⁴⁷ אלמסלמין
- 15 תם מצא אלמרכור אלי עכה פלם יגד סביל
- 16 לכלאצהן לא בהדיה ולא במצאנעה פמצא אלי עץ
- 17 וקף לסלטאן אלמלך אלמעטם

תרגום: 48

- 1 מה יאמר מרנו ורבנו אדוננו נגידנו אברהם הרב המובהק
- 2 הפטיש החזק הנגיד הגדול, ירום הודו ויגדל כבודו,
- 3 בדבר אנשים, שהיה להם שירות,⁴⁹ [וה]נשים מבקשות חסות מהם,⁵⁰ והן נשבו
- 4 והוחזרו לעכו, ונכנסו לרשות אנשים, והוא הביא(ן) לעכו
- 5 וחיפה. יש לנשים השבויות הללו נכסים באלכסנדריה.⁵¹
- 6 שני האנשים באו⁵² עם בית דין שלנא אמון⁵³ למקום אחד,
- 7 והם הביאו אדם, אשר אשתו היא יחד(?)⁵⁴ עם השבויות. הם ביקשו ממנו,
- 8 שיסע לעכו, ויבדוק את המצב. ואם ימצא דרך לשחררן או
- 9 לקנותן ולערוב למחירן ולקבל עליו אחריות,
- 10 כדי שיגיע לאלה, שהן ברשותם, יעשה כך. הם נתנו לו סכום כסף גדול,
- 11 וציוו עליו לתת שוחד בשבילן, כדי להשיג את מטרת
- 12 שחרורן בכל דרך ואמצעי, (וזה) לאחר
- 13 שנמסרה לו איגרתו של אלמלך אלמעטם אל מלך עכו,
- 14 בדבר שחרורן ואחרים, הדומים להן, משבויי המוסלמים.
- 15 אז נסע הנזכר לעכו, אך הוא לא מצא דרך
- 16 לשחררן, לא במתנה ולא בשוחד והוא נסע אל ..ץ
- 17 ועמד לפני הסולטאן אלמלך אלמעטם

שאלה לר' אברהם בן
הרמב"ם בענין
שבויים עכו

מכון ביהמ"ד ירושלים

- 44 13x19.5 ס"מ לערך. נייר חום, דיו שחור. בע"ב שבע שורות ככתב עברי, העוסקות בעניין אחר. נקודה מתחת לאות מסמנת, שקריאתה מסופקת או שהיא נשמרה בחלקה בלבד; [] = השלמה.
- 45 דומה, שכתוב יתלוד, אבל שתי האותיות האחרונות, במיוחד האחרונה, מטושטשות ומוסותרות במקצת על-ידי קמט בנייר. כפי שהעירני פרופ' משה גיל, מסתבר, שיש לקרוא 'תלוד', שהרי נוגעות היו"ד והתי"ו זו בזו; ייתכן, שהסופר התחיל לכתוב 'ילוד', ותיקן ל'תלוד', בלי שמחק את היו"ד. יש להשוות את המלה 'יפעל' בשורה 10: גם שם נוגעות היו"ד והפ"א זו בזו, ואפשר, שהתחיל לכתוב 'יפעל' ותיקן ל'יפעל' בלי שמחק את היו"ד.
- 46 הסמ"ך תוקנה, כפי הנראה מבי"ח.
- 47 פרופ' יהושע בלאו סייע לי בפענות תיבה זו.
- 48 תיבות עבריות במקור נדפסו כאן בהבלטה.
- 49 'כדמה' במקור, כפי הנראה משמעו כאן 'שירות ממלכת' (השווה, למשל, TS 13 J 2.25 אצל פרידמן [לעיל, הערה 23 — תרכ"ן], עמ' 337; הנ"ל, ריבוי נשים, פרק ז, מס' 4, שורות 3-4: 'אלמלכות... ליס תטלק לה כדמה חתי יכון לה זוגה', כלומר, המלכות... לא תרשה לו לשרת במשרה ממשלתית עד שתהיה לו אשה וכו'). אולם אפשר היה לקרוא 'כדמה', דהיינו משרתים או משרתות.
- 50 או: חוסות בהם. שמא הכוונה, שנשוחתים ליוו אותם במשלחת ממשלתית לארץ-ישראל?
- 51 'אלתגר' במקור פירושו 'עיר הנמל', כינוי רגיל לאלכסנדריה, ועל-פי ההמשך אין ספק שזו הכוונה כאן.
- 52 הפועל הוא בוגני, אבל השם (אשכאן) בצורת רבים וגילה בשורה 3 וכאן.
- 53 היינו אלכסנדריה, כמקובל בכתבי הגניזה, בספרות ימ"הביניים ועוד. וכן בדברי חז"ל. ראה: M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, p. 478 פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, א, ניר-יורק תשכ"ב, עמ' 126, שורה 9: 'נוא אליכסנדריא'. 'בית דין' יכול להתייחס גם לדיין אחד.
- 54 קריאת המקור (לעיל, הערה 45) ותרגומו מסופקים (אולי תרגם: נלוית).

כתב־היד מטושטש ביותר בסוף שורה 16, ולצערי לא הצלחתי לפי שעה לפענח את התיבה האחרונה ולברר היכן היתה חצרו של הסולטאן באותה עת (מתחילה רציתי לקרוא 'חמץ', אבל נראה שהיא איננה שם). בין כך ובין כך, עצם העובדה, שהשליח הלך ועמד לפני אלמלך אלמעטם ודיווח לו אישית על שליחותו, מחזקת את הרושם שהוא היה אישיות חשובה, שסמכו עליו גם המוסלמים וגם היהודים במשא־ומתן עם הצלבנים. הנייר חתוך לאחר שורה 17 והוא מטושטש מאוד. ככל הנראה הפסיק הכותב את כתיבת השאלה במקום הזה, באמצע השורה. לא נוכל לדעת מדוע הפסיק פה — שמא קיבל ידיעה על התפתחויות בפרשה, שהגיעה לאלכסנדריה באחת מאוניות עכו (הנזכרות במכתבו של שלמה), שביטלה את הצורך בשאלה, לפחות בצורתה הנוכחית? תהיה הסיבה אשר תהיה, הוא קטע את כתיבתו לפני שניסח את השאלה ההלכתית, המופנית לראב"ם. הטקסט הוא דוגמה מצוינת לטיב הידיעות, הנמצאות בכתב־היד המקוריים של שאלות ותשובות. בנוסח האחרון היו רגילים להשמיט את כל הפרטים שכתב השואל עצמו, שלא היו חשובים לעניין השאלה ההלכתית המסוימת.⁵⁵ כאן כבר הוחלפו שמות האישים ב'אנשים' סתם. אבל הסיפור עצמו, כפי שנשמר בכתב־יד זה, מהווה מסמך היסטורי יחיד במינו.

אונס נשי ישראל בכיבוש עכו בידי הממלוכים

מסמך זה פרסמתי לפני כחמש־עשרה שנים.⁵⁶ אולם מן הראוי להבליט כאן את חשיבותו ההיסטורית. גויטיין ציין, שזוהי 'תעודה "היסטורית" ממ... מסמך אבסורדי זה... הוא המשובש והמבולבל ביותר שקראתי אי פעם בגניזה. הוא מעין סוף פסוק הולם לתקופה ארוכה של הרס הארץ ושל דלדול הישוב'.⁵⁷ המסמך הוא טיוטה של כתובה, שנכתבה (ככל הנראה במצרים) בידי הדיין ר' חיים, חבר בבית־דינו של ר' דוד בן ר' אברהם בן הרמב"ם, והיא כוללת הוראות לכתיבת הנוסח הסופי (רבות מהן נמחקו ונוסחו מחדש, ומכאן הצורה 'המשובשת והמבולבלת'). הנסיבות המיוחדות של הנישואין הן שחייבו את ניסוח הטיטה.

בעכו, המבצר האחרון שהחזיקו הצלבנים הפרנקים, היתה קהילה יהודית משגשגת. כאשר כבשו המוסלמים את העיר, ב־18 במאי 1291, עשו טבח בנוצרים וביהודים. לפי מקור נוצרי מאוחר, הובאו יהודים שלא נטבחו למצרים, ושם נפדו.⁵⁸ המסמך הנדון מספק ידיעה יחידאית ומיוחדת במינה על גורלה של אחת השבויות הללו. כאשר נשבו נשים, היו שוביהן אונסים אותן בדרך־כלל. תעודה זו מבהירה, שגורלה של הכלה, שאנו עוסקים בכתובתה, לא היה יוצא־דופן. היא מתוארת כמי 'שהלכו בתוליה מפני שנשביית לגויים עם נשי ישראל, שנשבו מעכו' (ה'גויים' היינו המוסלמים; לנוצרים היו קוראים 'ערלים'). המכתב הקראי שנזכר למעלה, המתאר את גורל פליטי ירושלים לאחר כיבוש הצלבנים בשנת 1099, מספר (תרגום): 'ולא נודע לנו, תהילה לאל

55 ראו, למשל: מ"ע פרידמן, 'קטעים חדשים של שאלות־תשובות הרמב"ם', מחקרי עדות וגניזה (ספר יובל לכבוד ש"ד גויטיין), ירושלים תשמ"א, עמ' 115-120.
56 TS 8 K 13.11, פרידמן (לעיל, הערה 23 — תרכ"ן), עמ' 346-356 (הנ"ל, ריבוי נשים, פרק ג, מס' 1).
57 גויטיין, היישוב, עמ' 230; השווה הנ"ל, סקירה, עמ' 320.
58 ראו פראוור, תולדות (לעיל, הערה 43), ב, עמ' 525-544; השווה הנ"ל, הצלבנים (לעיל, הערה 43), עמ' 329.
וראו ב"ז קדר, 'יהודים ושומרונים בממלכת ירושלים הצלבנית', תרכ"ן, נג (תשמ"ד), עמ' 405-407.

יין פתח מעורב אכזרניש כשר גינת
 יצרת המקנים תפנית האשונים קול הדתנים
 המדור אצל האשונים יראה זרע יאניני
 כל יתק מרנה ונדתיים למע הקנו למונה אצבי
 השר היקר חסן העבר העבר על פת האשונים
 תפנית המקנים תפנית הישישים רית
 כל פת מנה ונדתיים עליה השר היקר העבר
 תפנית המקנים העמאויים שפדת
 אצל הנבועים הו יאניש הידוע באבן
 השש פתח אשונים ונדתיים סאניקעם
 כל קול היק אכלע
 האשונים אצל הנבועים בעכו
 במדור אצל הנבועים שולנו בתולק
 ששניות לדיים עם הנבועים
 ששניות אצל הנבועים קודם גמורין
 ואתה אצל הנבועים אצל הנבועים
 כיניש יתרו מע
 הנבועים ונמוק מע אצל הנבועים

יין פתח מעורב אכזרניש
 יצרת המקנים תפנית האשונים

טיוטת כתובה של שבויה מעכו (1291/2 לספירה)

יתעלה, שהארורים הנזכרים בשם אשכנזים, עינו אשה או שכבו אותה באונס, כפי שעשו האחרים.⁵⁹ לפנינו דוגמה כיצד נהגו האחרים עם שבויות יהודיות. הנגיד ר' דוד אישר, שלא היתה הכלה מקודשת או משודכת בעכו לפני שבייתה. ר' דוד הורחק ממשרתו במצרים ונמלט לעכו בין השנים 1285-1289 לערך. יש להניח, שבשנת 1291 היה שוב במצרים ובדק את מעמדה האישי של הכלה, באמצעות קשרים שהיו לו עם פליטי הקהילה היהודים, ששרדו מן הטבח שעשו הממלוכים. הכלה נשכתה 'בשתא (= בשנה) שעברה... קודם זמן זה כמעט, ונשלם לה מעת שיצאה מתחת יד השבאי הגוי עד הזמן הזה יתר על תשעים יום גמורין'. יש להניח, אם כן, שהמסמך נכתב זמן-מה לאחר ראש-השנה, דהיינו בסוף שנת 1291 או בתחילת שנת 1292. החתן שפדה את השבויה, היה ממשפחת 'שרים'. אביו נקרא 'אלמולא אלצפי', האדון, החבר הנאמן (של המדינה). הוא היה כבר נשוי, ואשתו הרשתה לו לשאת שלוש נשים נוספות. השבויה היתה הראשונה (לא תמיד היה קל למצוא אשה, שתיכנס למשפחה פוליגאמית) והסכימה, שהוא ייקח עוד שתי נשים. כל המקרים האחרים של פוליגאמיה שזיהינו בגניזה,

59 ראה גויטיין, היישוב, עמ' 235; הנ"ל, סקירה, עמ' 312.

עוסקים למעשה בביגאמיה; אולם המקרה של ארבע נשים מתאים הן ל'עצה טובה' של חכמינו (יבמות מד ע"א) והן למשפט המוסלמי. הדיין ר' חיים הדגיש, שהכלה יכולה להינשא לכל מי שתרצה, ואינה חייבת להינשא למי שפדה אותה. אולם המציאות החברתית היתה בוודאי אחרת.

סיכום

המקורות שנסקרו כאן, משתרעים על-פני כל תקופת הצלבנים בארץ-ישראל. הם שופכים אור על פעולותיהם של מנהיגי הציבור היהודים, במיוחד הרמב"ם ובני ביתו, בפני המשברים הבלתי-פוסקים במאתיים השנים הללו, ויש בהם ידיעות חדשות על שיתוף-פעולה עם הסולטאן האיובי אלמלך אלמעטם. אולם, כפי שהראה גויטיין פעמים אין-ספור, תעודות הגניזה מאלפות במיוחד בהארת חייו היום-יומיים של האיש הפשוט. שוב נעשו היהודים מטרה לעוינות מצד שני היריבים, נוצרים ומוסלמים. אלו ואלו חריובו קהילות ישראל, אנסו את נשיהן, שדדו את נכסיהן ושבּו את פליטיהן. המסמכים הנדונים מגלים טפח מן המאמצים הבלתי-נלאים שעשו יהודי מצרים לפדות את השבויים, ומן הנסיונות והצרות שעברו עליהם.

